

Dansk Jødisk Museums projekt
om danske jøders krigsoplevelser
er støttet af følgende:

Aase og Ejnar Danielsens Fond
Bikubenfonden
Bonnier AB
Brødrene Hartmanns Fond
Erindringsmøntmidlerne
Ernst og Vibeke Husmans Fond
Farumgaard-Fonden
Hotelejer Harboes Fond
Højesteretssagfører C.L. Davids
Legat for Slægt og Venner
Ivar Samrén
Konsul George Jorck og Hustru
Emma Jorck's Fond
Kulin Family Fond
Oticon Fonden
Van Leer Group Foundation

This research project has been
supported by a grant from the
Conference on Jewish Material
Claims Against Germany

Dette forskningsprojekt er støttet
med en bevilling fra the
Conference on Jewish Material
Claims Against Germany

Ikke nogle at tale om

DANSKE JØDERS KRIGSOLEVELSER 1943-1945

AF SOFIE LENE BAK

MED EFTERSKRIFT AF BJARKE FØLNER

IKKE NOGET AT TALE OM.

DANSKE JØDERS KRIGSOPLEVELSER 1943-1945

© Dansk Jødisk Museum

Af Sofie Lene Bak med efterskrift af Bjarke Følner

REDAKTION Sofie Lene Bak, Bjarke Følner, Pia Andersen Høg og Janne Laursen.

GRAFISK TILRETTELÆGGELSE OG PRODUKTION Torben Ulrik Sørensen mdd / raw.dk

TRYK Handyprint A/S

Dansk Jødisk Museum, 2010 1. udgave, 1. oplag

ISBN: 978-87-91577-03-1

9	Forord
13	Indledning
27	Kapitel 1: Fra redning til flugt
43	Kapitel 2: De gemte børn
65	Kapitel 3: De døde
83	Kapitel 4: I koncentrationslejr
107	Kapitel 5: Flygtning
135	Kapitel 6: Norm- og traditionsbrud i eksilet
159	Kapitel 7: Hjemkomst
177	Kapitel 8: Erstatning
197	Kapitel 9: Efter krigen
211	Efterskrift: Mindesmærker og erindringskultur af museumsinspektør Bjarke Følner
247	Noter
267	Litteratur og kilder

Forord

Da Dansk Jødisk Museum skulle tilrettelægge udstillingen til museets åbning i juni 2004 stod det klart, at der manglede genstande og personlige vidnesbyrd fra danske jøders eksil i Sverige 1943-45. Tomheden vakte undren, og efterfølgende iværksatte museet det forskningsprojekt, som denne bog er det første resultat af.

Der er skrevet meget om de politiske omstændigheder omkring begivenhederne i oktober 1943, og historien om redningen af de danske jøder har gjort Danmark verdensberømt. Men de sociale dimensioner har hidtil været uudforskede. Der viste sig at være et sort hul i Danmarkshistorien, som måtte udforskes nu eller aldrig. Ikke bare for at få et mere fuldstændigt billede af besættelsestidens konsekvenser for det levede liv, men også for den generelle forståelse af, hvad det betyder at være forfulgt. For det enkelte menneskes identitetsdannelse, for følelsen af tilhørsforhold og for livet i familierne.

”Ikke noget at tale om” er et svar, Dansk Jødisk Museum har mødt talrige gange i arbejdet med de danske jøders historie under besættelsestiden. Udsagnet kan undre: Hvordan kan det være, at voldsomme

begivenheder som flugt, deportation og eksil ikke er noget at tale om? Tavsheden blandt danske jøder har været slående.

Ved at insistere på, at der er noget at tale om, har historien om de danske jøders krigsoplevelser åbnet sig i et omfang, vi aldrig havde turdet forestille os. Museet er blevet mødt med stor generøsitet fra alle de, der har brudt tavsheden og bidraget til projektet med bevægende beretninger, personlige breve og gemte – og måske glemte – materialer og genstande. Den tillid, man har vist museet ved at betro de ofte smertefulde og meget personlige erindringer i museets varetægt, har været stor, og vi håber med denne bog at give noget tilbage.

Tak til alle dem, som på forskellig vis har medvirket i tilblivelsen af bogen. Til alle fonde og sponsorer for deres tillid til Dansk Jødisk Museum og for deres forståelse for, hvor vigtigt det er, at historien om de danske jøders krigsoplevelser bliver fortalt. Til projektleder Sofie Lene Bak, som med stor professionalisme, ildhu og varme har opfyldt projektets foreløbige mål med manuskriptet til denne bog, og til museumsinspektør Bjarke Følner, hvis store indsigt i dansk jødisk historie har været en forudsætning for

det foreliggende arbejde. Tak også til forskningsassistent Elisabeth Rasmussen, museumsformidler Pia Andersen Høg og Gudrun og Jørgen Sandholm Poulsen for deres faglige og personlige engagement i projektet. Tak også til Hans Sode-Madsen for konsulentbistand og til Hanne Trautner-Kromann og Helene Apelt for korrekturlæsning. Tak til museets øvrige personale for stor fleksibilitet og hjælpsomhed med at løse de mange opgaver, et projekt som dette afføder.

En særlig tak skal rettes til de mange, der har delt deres historie og erindringer med museet. Gennem disse menneskers stemmer får historien om de danske jøders krigsoplevelser den plads i Danmarkshistorien, som den fortjener.

Bestyrelsesformand Ivar Samrén og museumsdirektør Janne Laursen

Indledning

Denne bog handler om en enestående historisk begivenhed. Midt i de nazistiske jødeforfølgelses morderiske inferno overlevede 99 % af jøderne i det besatte Danmark. Redningen af de danske jøder under Anden Verdenskrig er ikke alene en skelsættende begivenhed i Danmarkshistorien. Det er den store undtagelse fra Holocaust og en bevægende historie om integration og fredelig sameksistens. Det er exceptionelt, at det lykkedes at redde så mange jøder fra nazismens forbrydelser. Det danske eksempel viser, at det nyttede at gøre modstand mod overmagten. Det nyttede at protestere mod racismens uhyrligheder, mod diskrimination af et mindretal og at vise medmenneskelighed og solidaritet med de forfulgte. Den medfølelse, som danskerne udviste over for jøder under Anden Verdenskrig, var kulminationen på en udvikling, som har været fri for ghettoer og diskrimination, og som, sammenlignet med Europa, har fulgt en forsonende vej.

Besættelsen af Danmark den 9. april 1940 ramte de danske jøder med samme forbløffelse og lammelse som alle andre danskere. Selvom man i den jødiske menighed nok havde holdt øje med udviklingen i det nazistiske Tyskland, kom det tyske angreb på Danmark som et chok. Alligevel er det klart fra de mange

beretninger, at hverdagen hurtigt genindfandt sig i de jødiske hjem. De danske politikeres accept af illusionen om "fredsbesættelsen" og etableringen af samarbejdspolitikken skabte stabilitet og tryghed om de danske jøders liv. De uændrede livsvilkår for de danske jøder er sammenlignet med resten af det besatte Europa næsten utrolige. Det er stadig meget vanskeligt at forklare udlændinge, at forholdene i Danmark afveg fra alle andre lande under tysk kontrol og besættelse. En udbredt misforståelse, man ofte møder i international sammenhæng, er forestillingen om, at den nazistiske jødepolitik var ensartet over hele Europa. Den typiske proces gik fra *første faser* definitioner af, hvem der var jøde og kravet om identifikation – i identifikationspapirer eller ved indførelse af krav om, at jødiske borgere skulle bære den gule jødestjerne synligt på tøjet – over *anden faser* konfiskation og udnyttelse af jødisk ejendom og indskrænkning af erhvervs muligheder, til *tredje faser* forflytninger og isolation i ghettoer og transitlejre. *Fjerde fase* var den endelige udryddelse i døds- og koncentrationslejre.¹ I Danmark blev denne proces imidlertid aldrig gennemført.

Samarbejdspolitikens moralske aspekter diskuteres heftigt i disse år. Kritikere betragter politikken som fej og politisk naiv og fordømmer fx danske myndigheders udlevering af statsløse flygtninge til Tyskland og begrænsningerne i hjælpearbejdet for danske koncentrationslejr fanger.² Skønt politikerne ikke havde garantier for, at strategien ville lykkes, er det imidlertid et ubestrideligt faktum, at samarbejdspolitikken reddede de danske jøder fra det nazistiske folkemord.

De tyske besættelsesmyndigheder accepterede, at løftet den 9. april 1940 om ikke at "antaste kongeriget Danmarks territoriale integritet eller politiske uafhængighed" omfattede de danske jøders

Tyske flyvemaskiner flyver ind over København den 9. april 1940. Fotografiet er taget af en dansk jøde, som så flyvemaskinerne fra sin lejlighed i indre by (Dansk Jødisk Museum).

sikkerhed. Når de givne løfter kom under pres – hvad de jævnligt gjorde under politiske kriser – blev enhver tale om særforanstaltninger over for danske jøder pure afvist af de danske politikere. Danske og tyske myndigheder enedes om, at ”Jødespørgsmålet” ikke skulle rejses. I konkrete tilfælde var den danske regering villig til at give mindre indrømmelser – med Det Mosaiske Troessamfunds fulde opbakning. Det betød, at man holdt igen med at udnævne jøder til fremtrædende offentlige stillinger og i visse tilfælde bøjede sig for tysk pres og undlod at bringe radioudsendelser af eller om jødiske personer. Den tyske besættelsesmagt gennemførte derimod ingen særforanstaltninger mod jøder i Danmark. Det lykkedes at udskyde en aktion helt frem til oktober 1943, skønt deportationerne fra det besatte Europa til dødslejrene i Østeuropa blev indledt i marts 1942. Den rigsbefuldmægtigede Werner Best, den øverstkommanderende for besættelsesmagten i Danmark, var personligt dybt involveret i at sikre, at de danske jøder blev advaret forud for aktionen den 1. oktober 1943. Det var også på hans ordre, at aktionen fik begrænset omfang – aktionen skulle være afsluttet på tre timer – og at politisdaterne fik forbud mod at sprænge døre eller med vold trænge ind i boligerne. De tyske myndigheders mådehold og danske myndigheders mangfoldige forsøg på at forhindre en aktion og afbøde dens konsekvenser vil blive yderligere udfoldet i denne bog. Begge var resultater af samarbejdspolitikken.

Der er ikke nogen entydig forklaring på, hvorfor besættelsesmagten accepterede, at den sædvanlige diskriminations- og eliminationsproces ikke skulle gennemføres i Danmark. Til hovedkvarteret i Berlin argumenterede tyske myndigheder for, at indgreb over for jøderne ville vække befolkningens vrede og få samarbejdet til at bryde sammen. Ro og stabilt samarbejde var afgørende. Danskerne havde taget imod tilbuddet den 9. april 1940 og forsøgte efter udstrakt evne at leve op til tyske krav. Men samarbejdspolitikken betød også, at tyskerne kunne give indrømmelser. For den danske regering kunne der ikke blive tale om særforanstaltninger mod jøder. Det synspunkt blev man ved med at gentage. Politikerne var i samklang med hovedparten af den danske befolkning. Da spørgsmålet blev afprøvet i stormvejret efter Danmarks tiltrædelse af Antikominternpagten i november 1941 – og dens bestemmelser om bekæmpelse af Sovjetunionen og kommunismen – blev det klart, at særlove over for jøder ikke bare ville udløse protester, men samarbejdets modsætning: aktiv modstand.³ Når både regeringen og de tyske myndigheder henviste til folkestemningen, var der altså realiteter bag.

Da samarbejdspolitikken brød sammen i august 1943, var vejen imidlertid banet for at gennemføre en aktion, der kunne gøre Danmark ”*judenrein*” (renset for jøder). Men Werner Best vægtede stadig samarbejdet med danske myndigheder – nu under ledelse af ministeriernes departementschefer – højt og arbejdede stadig efter strategien at sikre en stabil leverance af fødevarer til Tyskland med et minimum af militære eller politimæssige ressourcer. Tyskerne havde ikke handlefrihed på spørgsmålet om jøderne i Danmark. Derfor kunne ideologien bøjes for praktiske resultater.

I international forskning peges på tre afgørende faktorer, som gjorde overlevelse mulig under Holocaust. De danske forhold illustrerer tydeligt den første og afgørende variabel: 1) Typen af besættelsesregime og graden af nazistisk kontrol. Andre variabler er 2) Antisemitismens udbredelse og 3) Den jødiske gruppes størrelse og grad af assimilation.

De to sidstnævnte faktorer fortæller om befolkningens reaktioner og villighed til at hjælpe deres jødiske medborgere. Skønt forskningen kan påpege, at antisemitiske fordomme også i Danmark var langt mere alment udbredte og accepterede i den offentlige debat end hidtil antaget, fik den racistiske antisemitisme ikke fodfæste blandt danskerne. I takt med at det nazistiske regime konsoliderede sin magt og intensiverede de anti-jødiske angreb syd for grænsen, blev der over en bred politisk front sat lighedstegn mellem antisemitisme og nazisme. Og med den tyske besættelse – ikke mindst – blev nazismen anset for udansk og landsforræderisk.⁴ Men fravær af antisemitiske tendenser var ingen garanti for overlevelse. Både Holland og Italien fremhæves på linje med Danmark som lande, hvor antisemitiske bevægelser ikke havde større succes. Alligevel omkom hhv. over 70 % af de hollandske og 15 % af de italienske jøder under Holocaust.

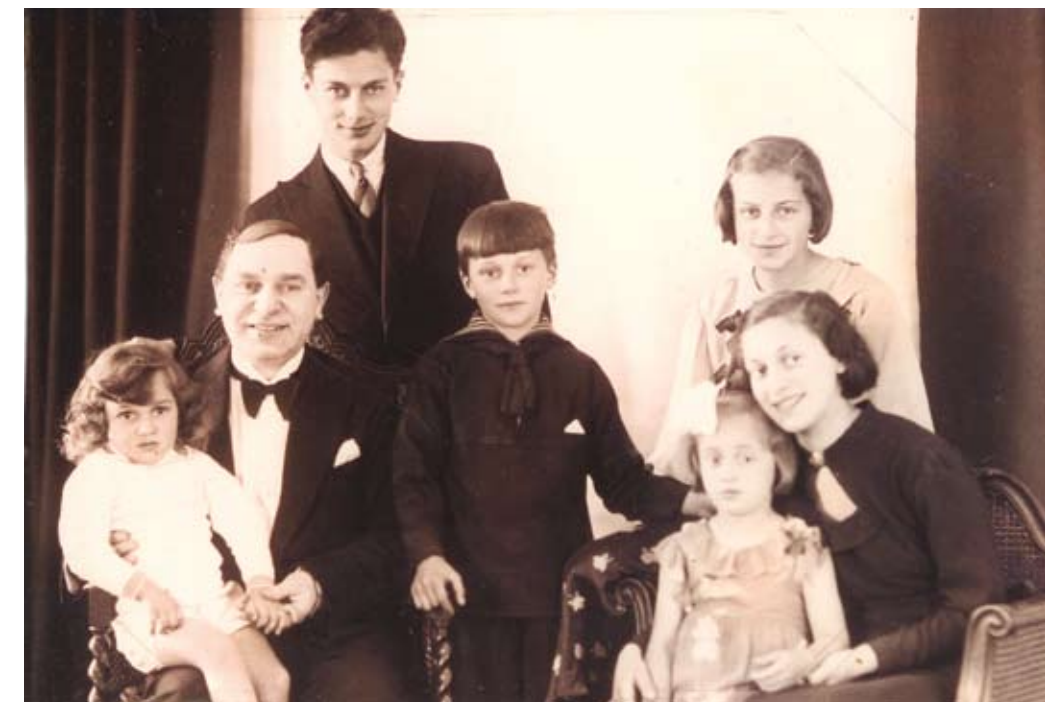
Argumentet om betydningen af antal og assimilation henviser i al enkelhed til, at jo lettere det var for jøder at falde i et med omgivelserne, desto mindre farligt var det at skjule dem. I Polen, som udgør den absolutte kontrast til danske forhold i alle tre variabler, oplyste en folketælling i 1931 således, at 79 % af de polske jøder anførte jiddisch som deres modersmål. Kun 12 % angav polsk. Resten anførte hebraisk.⁵ Det jødiske samfunds størrelse og synlighed skabte indlysende praktiske problemer for hjælpere, men hverken antal eller graden af assimilation var altafgørende. Der var kun omkring 2.100 jøder i Norge i 1940. Men her begyndte første fase i diskriminations- og eliminationsprocessen allerede

den 10. maj 1940, hvor tyske myndigheder i Norge udstedte en befaling om, at radioapparater, som ejedes af jøder, skulle beslaglægges. Og man begyndte – assisteret af norsk politi – øjeblikkeligt at lave navnelister. 2 ½ år senere, efter gradvis identifikation, udskillelse og diskrimination, blev de første norske jøder den 19. november 1942 deporteret til Auschwitz.⁶ 42 % af de norske jøder blev myrdet under Holocaust. Norge valgte i modsætning til Danmark at bekæmpe den tyske invasion, og da den norske hær, støttet af allierede styrker, i juni 1940 måtte opgive kampen, flygtede konge og regering i eksil i London. Den nazistiske marionetregering, som overtog styret, overgik Gestapo i omhyggelighed og overbevisning og introducerede en række love, som isolerede og diskriminerede de norske jøder og konfiskerede deres ejendom. Desuden afsatte den tyske besættelsesmagt i Norge betydelige ressourcer til gennemførelse af den såkaldte ”endelige løsning af Jødespørgsmålet” (*Endlösung der Judenfrage*). I Danmark blev forfølgelsen af jøder efter aktionsnatten den 1. oktober 1943 overladt til en håndfuld Gestapomænd. Den 5. oktober anså Werner Best ”problemet” for løst og erklærede: *Dänemark ist entjudet.*⁷

Det nazistiske sprogbrug var fyldt af kamouflagesprog, som dækkede over jødeforfølgelsens brutale og morderiske virkelighed. Udtrykket *Endlösung der Judenfrage* benyttes generelt om den nazistiske plan og praktiske politik for udryddelsen af Europas jøder. *Holocaust* er derimod græsk for brændoffer. Ordet blev første gang brugt i en britisk avis i 1942, men slog først igennem med den populære amerikanske tv-serie af samme navn, som blev vist i USA og siden i Europa og Danmark i 1979. Holocaust er, trods begrebets store og almindelige udbredelse, ikke uproblematisk. Ordet har oprindeligt en religiøs betydning, som et offer for at behage Gud. Men folkemordet havde ikke noget religiøst formål for nazisterne. Desuden kan man iagttage, at begrebet udvides til at omfatte masse mordet på andre offergrupper, som myrdedes pga. arvelighedskriterier, dvs. sigøjnere og handicappede. Et andet begreb, med langt mindre gennemslagskraft uden for Israel, er det hebraiske *Shoah* for katastrofen. Der er ikke blot tale om ord. Udtrykkene fortæller også om forskellige perspektiver på begivenhederne under Anden Verdenskrig. Et fokus på *Endlösung* er en udforskning af de politiske begivenheder, af gerningsmændene og deres forbrydelser. *Holocaust* betegner desuden et fokus på politikens konsekvenser, på ofre og de få, som det lykkedes at overleve. *Shoah* benyttes ofte mere isoleret om folkemordet

på europæiske jøder og det uerstattelige tab af liv, kultur og værdier. Denne bog forsøger at forene de tre perspektiver og benytter udtrykket *Holocaust* som en samlet betegnelse for både politikken og dens gerningsmænd og ofre og deres tab.

Denne bog, og det store indsamlings- og dokumentationsarbejde som ligger bag, præsenterer ikke desto mindre et nyt fokus på de danske jødernes krigsoplevelser. Fejringen af modstandsbevægelsen og ofre for den politiske og nationale kamp for Danmarks frihed har ofte overskygget historien om konsekvenserne af den nazistiske jødeforfølgelse. Redningen af de danske jøder i oktober 1943 har altid været en del af modstandsbevægelsens historie. Men det har også betydet, at opmærksomheden i høj grad har været rettet mod redningsmændene snarere end mod ofre. Det er overraskende at konstatere, at ved at flytte fokus til ofre, deres tab, erindringer og livsforløb kastes nyt lys på en begivenhed, vi hidtil har troet var en af de mest velbeskrevne i dansk historie. Hensigten er *ikke* at finde og skabe ofre. Men et vigtigt formål med denne bog er opgøret med den kollektive og individuelle fortrængning af, at ikke kun deportationen, men også flugten – naturligvis – havde omkostninger, økonomisk, socialt og følelsesmæssigt, og at eftervirkningerne af krig, eksil og deportation har trukket lange spor ind i nutiden.

Mange familier blev adskilt af den nazistiske jødeforfølgelse og måtte leve med angsten for andre familiemedlemmers skæbne. Her ses familien Stobezki i København 1934. Af de seks børn på fotografiet lykkedes det fire at flygte til Sverige i oktober 1943 sammen med deres far. Et af børnene blev gemt i Danmark resten af besættelsen. Et barn blev fanget og deporteret til KZ Theresienstadt. Deres mor var død i 1933 (Dansk Jødisk Museum).

De danske jøder forsvinder stort set ud af historiebøgerne og den kollektive erindring i det øjeblik, de krydsede den nationale grænse – enten for at ankomme i sikker havn i Sverige eller som deporterede i kreaturvogne til kz-lejren Theresienstadt. Det har betydet, at vilkårene under eksilet og konsekvenserne af deportation og flugt stort set er udforskede i en dansk sammenhæng. Samtidig er der forsket meget lidt i den svære overgang fra krig til fred i 1945, hvor tusindvis af mennesker vendte hjem til Danmark for at genvinde deres bolig, ejendele og positioner, mange traumatiserede af deres oplevelser under krigen. Denne bog handler i bredeste forstand om *danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*. Den beskæftiger sig med livet i besættelsens første år, med flugten og eksilet i Sverige, men også med livet under jorden i Danmark og med vilkårene for fangerne i kz-lejren Theresienstadt. Desuden følger bogen den jødiske gruppe hjem til Danmark igen efter befrielsen i 1945 og forholder sig til deres oplevelse af krigens konsekvenser. Bogen overskrider således også besættelsestidsforskningens traditionelle tilbøjelighed til at betragte perioden 1940-45 som et lukket kredsløb – ”en mørk parentes” i Danmarkshistorien.

Denne bog handler om minder. De minder om fortiden, som dyrkes kollektivt i samfundet eller i grupper – og minder, som er individuelle og personlige.⁸ Det, som det enkelte menneske erindrer om, hvad der skete i fortiden, kan både komme i konflikt med den måde, som samfundet i fællesskab – *kollektivt* – erindrer en begivenhed og med historievitenskabens konklusioner. Der kan være stor forskel på historisk erkendelse og historisk erindring. *Kollektiv erindring* er en bevidsthed om og fortolkning af fortiden. Det er en måde, hvorpå et samfund forstår sin fortid i forhold til nutiden. Læsere, som selv har krigsoplevelser, kan opdage, at konklusioner i denne bog slet ikke svarer til deres personlige erindringer. Det skyldes dels, at bogen tegner et generelt og overordnet billede af begivenhederne – som først til fulde kan ses på historisk afstand – dels, at personlige oplevelser kan glemmes og fortrænges. Den personlige erindring om fortiden er ikke en fast størrelse. Enhver erindring er en rekonstruktion og påvirkes af den tid og kultur, man lever i, de bøger, man læser, de film, man ser, og de mennesker, man taler med. Desuden er nogle af bogens konklusioner i strid med den kollektive erindring om tiden. Bogen præsenterer både nyt og udforsket kildemateriale, som tegner et andet – og mere nuanceret – billede af de danske jøders liv og vilkår under Anden Verdenskrig. Med tiden vil

dette bredere fokus forhåbentligt blive en del af den kollektive erindring, og de mennesker, som selv oplevede tiden, vil forhåbentlig stille sig selv nye spørgsmål.

En åbenlys konsekvens af nazisternes forfølgelse af jøder under Anden Verdenskrig er sproglig skyhed og usikkerhed. Mange mennesker, fortrinsvis ikke-jøder, har berøringsangst over for udtrykket *jøde*. Det er ikke en irrationel reaktion. Der findes mindst fire definitioner på, hvem der er jøde – og meget stor uenighed om, hvilken der er den rette eller mest retvisende. *Den halakhiske definition*⁹ siger, at man er jøde, hvis ens mor er jøde, eller hvis man er konverteret til jødedommen efter bestemte regler. *En juridisk definition* er, at en jøde er et medlem af Det Mosaiske Troessamfund (eller andre anerkendte jødiske trossamfund). *En definition baseret på tilhørsforhold* vil hævde, at det afgørende er, at personen føler en tilknytning til jødisk kultur og religion, hvorfor det er underordnet, om det er far eller mor, som er jøde. *En racistisk definition* ser bort fra tilhørsforhold og tro. Racismen påstår, at menneskeheden kan inddeles i racer med særskilte racetræk, som er arvelige og uforanderlige. Derfor er det underordnet, om personen føler en tilknytning til den jødiske kultur eller er medlem af et jødisk trossamfund. Det er endda underordnet, om den pågældende er døbt og tilhører et kristent trossamfund. Det er også underordnet, om det er far eller mor, der er jøde. Den nazistiske ideologi, som var baseret på racisme, fastslog, at en jøde er en person, som har mindst tre jødiske bedsteforældre. Nazismen skelnede desuden mellem heljøder og såkaldte halv- og kvartjøder, betegnet *Mischlinge*, som skulle underkastes forskellige forholdsregler i det nazistiske rige.

Det viste sig faktisk vanskeligt for nazisterne at omsætte definitionerne til praksis. Udsondringen af, hvem der var jøde, måtte i teorien baseres på omfattende slægtsundersøgelser eller begrænse sig til den juridiske definition, dvs. medlemmer af jødiske trossamfund. Da den racistiske ideologi skulle omsættes til praksis, var man således ikke bare nødsaget til at indskrænke målgruppen, man gennemførte i nogle tilfælde en forfølgelsespolitik, som var stik imod de racistiske principper. Diskriminationen og deportationen af jøder i de tyskbesatte lande var desuden baseret på kriterier, som kunne være meget forskellige fra land til land. Undtagelser fra deportationskriterierne signalerede en mere moderat kurs, som gjorde jødepolitikken mere ”rationel” for politikere og borgere i de besatte lande. Det var, hvad der skete i Danmark.

I 1930'erne blev det muligt for unge jødiske flygtninge at få ophold i Danmark som landvæsenselever (på hebraisk *chalutzim*) hvorefter de ifølge planen skulle udvandre til Palæstina. Ordningen kom i stand i samarbejde med den zionistiske organisation Hechaluz. I perioden fra 1933 til 1938 modtog Danmark ca. 200 jødiske landvæsenselever om året. Det lykkedes Lothar (th.) at få opholdstilladelse i Danmark som landbrugselev i 1939. Han kom til Glamsbjerg på Fyn. Her mødte han Ellen. De blev gift i 1941, og Lothar kom aldrig med kammeraterne til Palæstina. Hans fremtid lå i Danmark (Dansk Jødisk Museum).

Der er således god grund til at være usikker på brugen af ordet *jøde*. Hvem er jøde? Dansk Jødisk Museum tager udgangspunkt i det enkelte menneskes egen oplevelse af tilhørsforhold. Museet beskæftiger sig med at dokumentere og formidle historien om alle, der føler et jødisk tilhørsforhold, uanset tro, kultur og slægtsforhold.¹⁰ En sådan rummelig definition er i skærende kontrast til situationen under Anden Verdenskrig, hvor det nazistiske regime forfulgte mennesker pga. en påstand om race. I denne bog fortælles historien om alle de mennesker, som blev ofre for den nazistiske jødeforfølgelse i Danmark. Det, de alle havde tilfælles, var frygten for at blive forfulgt som jøder. En inkluderende synsvinkel betyder, at det er muligt at afdække helt nye historier om konsekvenserne af forfølgelse og flugt. Desuden åbnes for en forståelse af assimilationens omkostninger og fordele, men også for indsigt i, hvad forfølgelsen – og redningen – betød for identitet og tilhørsforhold, for tro og overbevisning.

Diskussionen bliver ikke mindre problematisk, når man støder på den bestemte form af flertal i ordet *jøderne*. Udtrykket antyder en enhed, et fællesskab, som er meget langt fra den historiske og nutidige virkelighed. Det er da også et udtryk, som overvejende anvendes af majoriteten til at betegne minoriteten, som det fremgår af Martin Luthers skrift *Om jøderne og deres løgne* fra 1542 eller titlen

på en antisemitisk pjece *Jødernes Moral* (1936).¹¹ Det er den samme bestræbelse, der ligger bag brugen af udtryk som *jødespørgsmål* eller *jødeproblem*, som påstår, at jøder er en ensartet gruppe og stiller spørgsmålstejn ved deres rolle og status i samfundet. Jødespørgsmålet eller jødeproblemet har intet at gøre med virkelige jøder og deres liv og gerning. De er postulater baseret på fordomme.

I 1940 var jøder i Danmark langt fra at være et

enigt fællesskab eller en samlet front. Der gik mange skillelinjer på kryds og tværs gennem det jødiske samfund både kulturelt, politisk og religiøst. Et vigtigt referencepunkt var indvandringstidspunktet, som afgrænser tre grupper, der sprogligt, kulturelt og til en vis grad socialt adskilte sig betydeligt fra hinanden. De første jøder indvandrede til Danmark i 1600-tallet under kong Christian IV. I de efterfølgende århundreder søgte jødiske familier fra både Mellem- og Sydeuropa lykken i Nord. Fælles for gruppen af *gamle dansk-jødiske slægter* var, at deres slægt havde opholdt sig i mange generationer i Danmark, de havde erfaringer med den frigørelse og de øgede muligheder, som den historiske udvikling havde bragt den jødiske minoritet. De var i stort omfang velintegrerede og opfattede sig – og nød anerkendelse – som danskere af mosaisk tro. Det var denne balance, som mange blandt de gamle dansk-jødiske slægter frygtede ville forrykke sig, da op imod 10.000 østeuropæiske jøder passerede gennem Danmark i perioden fra 1880'erne til 1914 på flugt fra fattigdom, pogromer og krig. Ca. 3.000 personer valgte at slå sig ned i Danmark.¹² Blandt *de russiske jøder*, som de i fællesskab betegnes, fandtes både ortodokse familier, zionister og socialistiske ateister, og gruppen havde således ingeniende en entydig opfattelse af deres jødiskhed. De havde dog flere fællestræk. De talte jiddisch hjemme og skulle tilegne sig det danske sprog. De nærrede omsorg for en jiddisch kultur med musik, litteratur og teater, som virkede fremmedartet på danskerne. Mange havde et mere traditionelt forhold til jødiske ritualer og regler, ikke mindst holdt mange hjem kosher husholdning. De russiske jøder havde oprindeligt bosat sig i Københavns fattigste kvarterer og havde levet under små kår de første årtier efter ankomsten. I 1940 var mange af de russiske familier flyttet fra fattigkvarteret, mange var økonomisk velstillede, og deres børn, som var født og opvokset i Danmark, fik uddannelse og nye udfoldelsesmuligheder. Alligevel havde de russiske jøder meget konkrete erfaringer med fattigdom og med etableringen i Danmark, som ikke havde været uden antisemitiske sammenstød. Desuden oplevede mange et modsætningsforhold til de gamle dansk-jødiske slægter, som også dominerede Det Mosaiske Troessamfund. Først i 1937 lykkedes det at få valgt en repræsentant, som ikke tilhørte de gamle dansk-jødiske slægter, ind i trossamfundets repræsentantskab. På samme tid nåede en ny flygtningebølge Danmark. Mellem 1933 og 1940 lykkedes det godt 1500 *tyske, østrigske og tjekkiske jøder* at få opholdstilladelse i Danmark. De var på flugt fra Hitlers antisemitiske regime, som nægtede

I 1939 kom 320 jødiske børn mellem 15 og 17 år til Danmark på initiativ fra Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed. Børnene skulle i praktik i landbruget, indtil den zionistiske organisation *Jugend Aliyah* (*Aliyah* er hebraisk for udvandring, egentlig "opstigning") kunne skaffe indrejsetilladelse til det britiske mandatområde Palæstina. Anne Marie Nielsen (th.), som her er fotograferet sammen med en jødisk pige, der netop er ankommet til Næstved Banegård i 1939, var Ligaens kredsformand i Næstved. Der opholdt sig 265 Liga-børn i Danmark ved den tyske besættelse. Børnene blev hårdt ramt af aktionen mod de danske jøder. 43 blev arresteret og deporteret til Theresienstadt (Dansk Jødisk Museum).

dem en fremtid, men de opnåede aldrig anerkendelse som politiske flygtninge i Danmark. De fik kortfristede opholdstilladelser, afslag på ansøgning om arbejdstilladelse, og de danske myndigheders overvågning og kontrol var en utålelig psykisk belastning. Tusindvis af tyske jøder blev afvist ved grænsen eller udvist af Danmark.¹³ Deres økonomiske situation i 1930'erne var meget vanskelig. Det lykkedes de færreste at få formue med ud af Tyskland, og uden arbejdstilladelse var de overladt til venner, familie og trossamfundets fattighjælp. Til gruppen hører også de jødiske landvæsenlever *chalutzim* og flygtningebørnene under organisationen *Jugend Aliyah*. Børnene var kommet til Danmark på initiativ fra Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed og omtales derfor ofte som *Liga-børn*. Både landvæsenleverne og Liga-børnene var udset til en landbrugsuddannelse i Danmark inden udvandring til Palæstina. De unge mennesker nærrede af nød eller overbevisning en drøm om zionistisk fællesskab i et selvstændigt jødisk hjemsted i Palæstina. 265 Liga-børn og 377 landvæsenlever strandede imidlertid i Danmark med den tyske besættelse den 9. april 1940.¹⁴

De traditionelle skillelinjer i synet på det jødiske samfunds fremtid prægede også jøderne i Danmark og gik på tværs af indvandrerbaggrund og classeskel. Assimilation eller nationalisme – i form af zionisme – var tidens store svar, selvom der var mange opfattelser af, hvor langt assimilationen skulle gå, eller for hvem, zionismen var en løsning. Mellemligstiden bød også på et brud på den religiøse konsensus i menigheden. I 1913 havde en gruppe ortodokse dannet en selvstændig forening *Machsike Hadas* med egen synagoge i Ole Suhrs Gade i København i utilfredshed med den religiøse linje i Det Mosaiske Troessamfund.

Det er indlysende, at det dansk-jødiske samfund var præget af en mangfoldighed af anskuelser og normer og havde meget

forskellige levevilkår og erfaringer med det danske samfund. Desuden følte en voksende gruppe ingen eller ringe tilknytning til jødedommen eller jødisk kultur. Antallet af blandingsægteskaber var stærkt stigende. I 1945 giftede ca. halvdelen af mændene fra de gamle dansk-jødiske slægter sig med ikke-jødiske kvinder og omkring en fjerdedel af kvinderne med ikke-jødiske mænd. For de russiske jøder var andelen hhv. 25 og 15 %.¹⁵ Børnene i sådanne ægteskaber fik sjældent indføring i jødiske traditioner. Med grundloven af 1849 var *religionstvang* bortfaldet, og man kunne således melde sig ud af et trossamfund uden at skulle melde sig ind i et andet. I næsten 100 år havde man kunnet vælge at være formelt konfessionsløs.¹⁶ Så kom krigen.

Med *danske jøder* menes i det følgende alle de personer, der har et jødisk tilhørsforhold, og som dengang eller nu har en tilknytning til Danmark. I 1940 havde endnu ikke alle de russiske jøder fået dansk statsborgerskab, og de jødiske flygtninge fra Tyskland og Tjekkosllovakiet opnåede i mange tilfælde først dansk indfødsret efter 1948. Det var heller ikke alle, som valgte at blive i Danmark efter krigen. Danske jøder deltog i Israels selvstændighedskamp og udvandrede hertil i årene efter statens oprettelse. Der er også kommet jøder til Danmark efter Anden Verdenskrig. Da en antisemitisk kampagne i 1968 tvang polske jøder til at udvandre, kom knap 3.000 til Danmark. Desuden har både amerikanske og israelske jøder siden slået sig ned i Danmark.

Denne bog handler om dem alle. En broget skare af mennesker med meget forskellige opfattelser af, hvad det vil sige at være jøde. Med ét slag blev de slået over en kam som jøder og blev ofre, vidner og aktører i en af de mest dramatiske begivenheder i moderne historie 📖

Ludvig og Ingeborg blev forlovet i 1931. Han var tysk jøde. Hun dansk og ikke-jøde. Ludvig var klar over, at svigerfamilien så på ægteskabet med en vis skepsis. På bagsiden af fotografiet noterede han: "Ein schwartzen und ein weises Scharf" (Sic! "Et sort og et hvidt får"). De blev gift i 1935. Ludvig flygtede allerede kort efter den tyske besættelse til Sverige, mens Ingeborg og deres søn Jan fulgte efter i oktober 1943 (Dansk Jødisk Museum).

Fra redning til flugt

Den 1. oktober 1943 kl. 21 blev telefonerne i København afbrudt. Kolonner af åbne ladvogne med tyske politisoldater kørte ud i byens gader fra tyskernes hovedkvarter på Rådhuspladsen. Politisoldaterne medbragte præcise adresselister over jødiske familier og blev assisteret af stedkendte danskere, bl.a. frivillige fra Waffen SS, som var i Danmark på orlov. Der var minimum 1.500 tyske politifolk til rådighed for aktionen mod de danske jøder. I løbet af tre timer havde de arresteret 202 i København. Den 2. oktober opgjordes det samlede antal arresterede under aktionen til 284.

Langt hovedparten af de danske jøder havde valgt prompte at reagere på det rygte om en forestående aktion, der bredte sig som løbeild efter den 28. september 1943. Det skete, efter at Georg Ferdinand Duckwitz – skibsfartskyndig ved det tyske gesandtskab og rådgiver for den rigsbefuldmægtigede Werner Best – og en række andre anonyme tyskere havde overbragt advarslen om den kommende aktion til deres danske kontakter. Det var helt afgørende, at advarslen kom fra en kilde, man kunne stole på. Overalt i Europa under Holocaust møder man den sørgelige histo-

*Kysten ved Nivå, 2010.
Flygtningehjælperne i "Lyngby-gruppen",
under ledelse af Aage Bertelsen, benyttede
Nivå Teglværk som skjulested for jøder på
flugt. Om natten gik flygtningene til fods
ned til stranden, hvor der dengang var en
lang mole ud i vandet.
Foto: Ole Akhøj (Dansk Jødisk Museum).*

rie om bedrag og selvbenægtelse. Overraskelsesmomentet var altafgørende for nazisterne, og de jødiske samfund var overalt uforberede på brutaliteten. Det Mosaiske Troessamfunds medlemmer havde faktisk fået varsler om, hvad der var i vente. To gange, den 31. august og den 17. september 1943, blev der gennemført razziaer mod trossamfundets ejendomme, hvor tysk politi beslaglagde medlemsarkiver.

En lignende procedure blev gennemført samtidigt i den italienske hovedstad Rom. Den 29. september 1943 konfiskerede Gestapo det jødiske samfunds arkiver og pengebeholdning. To uger senere plyndrede Gestapo Roms synagoge. Roms jødiske befolkning var naturligvis voldsomt opskræmte, men menighedens ledelse forholdt sig tavs og afventende. I mellemtiden gjorde Gestapo forberedelser. Den 16. oktober 1943, tidligt lørdag morgen på sabbatten, stormede tyske politibataljoner den jødiske bydel i Rom. De blokerede indgangene til det gamle ghetto-område ved Tiberen og brød ind i lejlighederne. I løbet af ni timer blev 1.259 personer arresteret. Heraf 896 kvinder og børn. To dage senere blev 1.007 jøder sat på et direkte tog til Auschwitz. Kun 15 vendte tilbage.

Det tyske politi havde forsøgt en lignende lynoperation i Danmark. Men de danske jøder havde forladt deres hjem. Den paniske aktivitet og første logiske indskydelse hos de jødiske familier i Danmark kan aflæses direkte i det svenske søværns rapporter. Flugten begyndte allerede den 28. september, og den gik til Sverige. Alene mellem den 28. september og den 3. oktober kom mindst 871 flygtninge over Øresund.¹⁷ Vidnesbyrd understreger den samme tendens. De fleste familier forlod deres hjem, umiddelbart efter at de havde modtaget advarslen og sov i dagevis hos venner, naboer og fremmede, som tog dem ind. I løbet af de forvirrende og forfærdende dage rettede familierne fokus mod en egentlig flugt ud af landet og blikket mod Sverige. Den mulighed havde de færreste europæiske jøder. De boede langt fra grænser og ikke mindst langt fra grænser til neutrale, ikke-krigsførende lande. Franske jøder, som undslap til den ikke-besatte del af Frankrig, styret fra byen Vichy, blev i 1942 indhentet af tysk besættelse og forfølgelse. Italienske og østrigske jøder forsøgte at slippe ind i det neutrale Schweiz, som opretholdt en uændret restriktiv flygtningepolitik. Norske jøder skulle krydse den svært fremkommelige og befæstede grænse mellem Norge og Sverige.

Alternativet til flugt var at gå under jorden. Det betød et liv i illegalitet uden penge og ratione-

Havnen i Rødvig, 2010.
Foto: Ole Akhøj
(Dansk Jødisk Museum).

ringsmærker, i konstant frygt for afsløring og total afhængighed af hjælp og beskyttelse fra ikke-jøder. Det blev faktisk løsningen for en mindre gruppe danske jøder – ikke mindst personer, som levede i ægteskab med ikke-jøder. Der findes ikke tal på omfanget, men det anslås, at omkring 100 personer af jødisk slægt blev i Danmark resten af besættelsen.¹⁸ Til de kendte eksempler hører lærerinde og rektor *Hannah Adler*, stifter af H. Adlers Fællesskole, som takket være en underskriftsindsamling ved 400 af hendes tidligere elever blev løsladt og siden blev i Danmark. Også *Erik Warburg*, kong Christian X's livlæge, blev i Danmark under hele besættelsen. Mindre kendt er det, at den 23-årige landvæsenselev, *Leo Schwarz*, blev gemt hos en landmand resten af krigen, og at *Minna* og *Agnete* kunne skjule sig under deres ægtefællers danske efternavne Svendsen og Seest.¹⁹

De fleste jøder indstillede sig dog på flugt. At det blev redningen for så mange, kunne ingen have forestillet sig i slutningen af september 1943. På dette tidspunkt havde kun unge mænd – militærfolk og modstandsfolk – med held gjort forsøget. Hvordan det skulle lykkes familier med børn og svagelige og ældre mennesker at komme over, var uvist. Alligevel kan man af dagbøger og korrespondancer se, at Sverige hurtigt blev målet. Forlydender om Sveriges protester over for Tyskland og tilbuddet om asyl nåede frem til de danske jøder. Den svenske gesandt overbragte tilbuddet til Det Mosaiske Troessamfunds formand C. B. Henriques den 29. september, og budskabet blev officielt udbredt i svensk radio hver time den 2. oktober.

I Danmark havde det tyske politi truffet den principielle beslutning, at jøder gift med ikke-jøder og såkaldte "halvjøder" ikke var omfattet af aktionen. Senere blev det endog bestemt, at mennesker over 60 år ikke længere skulle arresteres og deporteres. Tyskerne udfoldede – både under aktionen den 1. oktober og efterfølgende – store bestræbelser for at undgå, at der skete "fejldeportationer", bl.a. ved grundige og langvarige forhør i Horserødlejren, hvor de arresterede blev samlet og interneret inden deportationen. Derfor skete der også en del løsladelser. *Ernst* blev arresteret to gange. Første gang i sit hjem under aktionen den 1. oktober, hvor han blev løsladt senere på natten. Siden den 9. oktober i Snekkersten sammen med sin kone og barn, mens de ventede på en fiskerbåd. De blev ført til Horserød, men løsladt ti dage senere, idet forhør og undersøgelser havde fastslået, at "hans hustru var 100 % arier".²⁰ Det er dog indlysende, at mange ikke turde stole på tyskernes løfter. I Sverige blev

Dette fotografi er det eneste kendte autentiske fotografi fra flugten i oktober 1943. Det er taget af Mogens Margolinsky om bord på en fiskerbåd fra Falster på vej til Ystad i Sverige (Frihedsmuseet).

Flugten til Sverige oktober 1943

Afskibningshavne

- 1 Dragør
- 2 Dronningmølle
- 3 Espergærde
- 4 Faxe Ladeplads
- 5 Gilleleje
- 6 Gjorslev
- 7 Grønsund
- 8 Hellebæk
- 9 Hellerup
- 10 Helsingør
- 11 Hesnæs
- 12 Hølbæk
- 13 Hornbæk
- 14 Højmebæk
- 15 Kastrup
- 16 Klampenborg
- 17 København
- 18 Køge
- 19 Mosede
- 20 Munkerup
- 21 Møns Klint
- 22 Nakkehoved
- 23 Nivå
- 24 Nykøbing F.
- 25 Nysted
- 26 Præstø
- 27 Rungsted
- 28 Rødvig
- 29 Rågeleje
- 30 Skodsborg
- 31 Skovshoved
- 32 Sletten
- 33 Smidstrup
- 34 Snekkersten
- 35 Stevns Klint
- 36 Strandby
- 37 Strøby
- 38 Stubbekøbing
- 39 Sundby
- 40 Sæby
- 41 Tårnbæk
- 42 Vedbæk
- 43 Vejby Strand
- 44 Ålsgårde

Ankomsthavne

- 1 Barsebäck
- 2 Domsten
- 3 Falsterbo
- 4 Helsingborg
- 5 Höganäs
- 6 Klagshamn
- 7 Kullen
- 8 Landskrona
- 9 Limhamn
- 10 Malmö
- 11 Råå
- 12 Skanör
- 13 Trelleborg
- 14 Ven
- 15 Viken
- 16 Ystad

det opgjort, at 1.301 "halvjøder" var flygtet. 54 % var børn og unge under 18 år. Der var en overvægt af mænd. De følte sig udsatte pga. deres familienavn, mens voksne kvinder, som var børn af blandingsægteskaber, ofte havde giftet sig til et ikke-jødisk efternavn. Mindst 700 jøder, som levede i ægteskab med en ikke-jøde, flygtede til Sverige.²¹

Hvad stiller man op, når man med ganske kort varsel må forlade sit hjem – uden at vide, hvornår eller om man vil vende tilbage? De jødiske familier samlede alt af værdi: smykker, ure og sølvtøj samt linned og gulvtæpper, som pga. varerationeringen var blevet dyrebare i handel og pantsætningsværdi. De forlod deres lejligheder over hals og hoved og efterlod uredte senge, opvask i vasken og mad i køkkenskabet. På ganske kort tid gjorde de, hvad de kunne for at sikre deres ejendom og ejendele. En fuldmagt blev i al hast udformet til en ekspedient eller svend i forretningen, møbler blev sendt til opbevaring, lejligheden lejet ud, og aftaler truffet med slægtninge og bekendte. Og ikke mindst blev værdier omsat til kontante penge.

Nogle familier var dage og uger på flugt, mens de forsøgte at opnå en pålidelig aftale om transport til Sverige. *Hanna* og *Benny* og deres fire børn boede over en uge i et sommerhus i Jyllinge, mens forældrene tog frem og tilbage til København for at ordne deres forhold og skaffe skibslejlighed til Sverige. *Povl* og *Ella* og deres tre børn flyttede i dagevis rundt mellem deres naboer i Ordrup. *Salomon*, hans kone *Fie* og deres to drenge sov allerede fra den 29. september hos venner i naboopgangen, indtil de fik plads på en båd.²²

Jo mere man beskæftiger sig med ofrenes synsvinkel, jo tydeligere bliver det, at de netop ikke var passive ofre for besættelsesmagtens overgreb. De var aktive aktører, som tog hånd om deres skæbne; som i al hast gjorde, hvad de kunne for at sikre deres ejendom og ejendele, skaffe de fornødne midler til flugten og organisere deres transport til Sverige. De var ikke passive ofre, som skulle reddes. De handlede selv.

Fiskekutteren FN 23 Henny sejlede i oktober 1943 jøder til Sverige. Fotografiet er fra 1945 (Dansk Jødisk Museum).

Bernhard sendte den 7. oktober 1943 telegram fra Sverige til familien i England. Marianne og Annette var i sikkerhed for den nazistiske forfølgelse. De var ankommet til Sverige den 4. oktober (Dansk Jødisk Museum).

Når det lykkedes at bringe næsten 8.000 mennesker i sikkerhed i Sverige i løbet af ganske få uger, skyldes det naturligvis også den massive, mangeartede og solidariske hjælp, de forfulgte fik fra deres medborgere. Selvom et fokus på de forfulgtes egne oplevelser giver et nyt billede af rollerne under flugten, ændrer det ikke ved, at danskernes beskyttelse og aktive hjælp fortsat er et betydningsfuldt moralsk lærestykke ikke kun for danskerne, men for hele verden.

Til gengæld kan det ikke længere ignoreres, at penge var den akse, hvorom hele flugtmaskineriet drejede. Penge var en afgørende forud-

sætning for flugtens succes. Det var penge som sikrede, at nok fiskere ville sejle. Dvs. at udbuddet af fiskere var stort nok til at møde efterspørgslen, og stort nok til at prisen for overfarten faldt i takt med efterspørgslen, hvormed det blev muligt for mindrebemidlede jøder at komme med. Den gennemsnitspris på 1.000 kr. pr. person, som har været den estimerede norm i forskningslitteraturen, bekræftes overordnet af de nye kilder, som anvendes i denne undersøgelse. Alligevel fortæller både vidnesbyrd og officielle kilder, at nogle familier betalte meget mere: Engangsbetalinger på op til de ekstreme 50.000 kr., men langt mere jævnlige på 10.000 kr. De store beløb betalte indirekte for en hel flygtningetransport eller senere for fattige jøder, som ikke selv kunne betale. Nogle af de penge blev også anvendt til at etablere det illegale rutenet, som senere bragte våben, breve og modstandsfolk frem og tilbage mellem Sverige og Danmark. De illegale ruter var en væsentlig ressource for modstandsbevægelsen og dermed også et bidrag til Danmarks frihedskamp.

Men alle tallene skal ses i forhold til pengenes købekraft i 1943. Månedslønnen for en faglært arbejder var 414 kr. En ny fiskerbåd kostede mellem 15.000 og 30.000 kr. 49 % af de danske jøder tilhørte i 1943 arbejderklassen.²³ Ret meget mere behøver man ikke at vide for at kunne forstå, at situationen var fortvivlende for mange jøder, og at der var fiskere, som tjente formuer på deres bekostning.

Det tjener ikke noget formål at moralisere over fiskernes gerninger. Deres krav om betaling skal ses i forhold til en subjektiv fornemmelse af faren ved sejladsene, risikoen for at miste båden, tabt arbejdsfortjeneste eller endelig risikoen for arrestation – en uvis skæbne, hvor fiskeren ikke ville være i stand til

*Øresundskysten ved Julebæk Strand, 2010.
Foto: Ole Akhøj (Dansk Jødisk Museum).*

Tre brødre og deres søster fotograferet umiddelbart efter ankomsten til Sverige i en robåd den 6. oktober 1943. De var i alt seks personer i båden. Den ene åre knækkede tæt på den svenske kyst (Frihedsmuseet).

at forsørge sin familie. Det var principielt faste udgifter, som fiskerne skulle forsikre sig imod ved at modtage betaling. Men man skal notere sig, at priserne netop ikke var faste. De blev bestemt af markedsmekanismerne – udbud og efterspørgsel.

Man skal desuden notere sig, at der ikke blev gennemført politimæssig overvågning af Øresund i oktober måned 1943, og at de tyske patruljebåde, som var til stede på Øresund, kun varetog sømilitære opgaver. Mandskabet på de disponible overvågningskuttere var sat af til andet formål netop i oktober måned. Ikke en eneste båd med jødiske flygtninge blev opbragt af tysk politi til søs.

I begyndelsen var det næppe kendt, at tyskerne accepterede, at retsforfølgelsen af de danskere, som hjalp jøder på flugt, hørte under de danske domstole, hvor de blev sigtet efter dansk straffelov for assistance til illegal udrejse, og at det tyske politi rutinemæssigt udleverede arresterede flygtningehjælpere til dansk politi. At sagerne kom under danske domstole betød relativt milde straffe, maksimum tre måneders hæfte. Desuden blev de arresterede ofte sluppet ud af bagdøren eller ganske enkelt frifundet. Den første kendte dom over flygtningehjælpere faldt den 23. oktober 1943, hvor domstolen overraskende frifandt de sigtede. Ved appelsagen – efter tysk pres – blev de dog idømt tre måneders hæfte.²⁴

Man kan iagttagte, at en række af de mest sejlivede myter om Danmark nu sorteres fra i den seriøse del af den internationale litteratur om Holocaust: fx legenden om, at kong Christian X skulle have båret jødestjernen i solidaritet med sine jødiske undersåtter eller myten om, at danskerne risikerede deres liv for at redde deres jødiske medborgere. Men man antræffer alligevel jævnligt fejlagtige forestillinger om vilkårene i Danmark. Eksempelvis at danskere, som hjalp jøder til Sverige, blev sendt i koncentrationslejre.²⁵ Personer, som efter redningsaktionen i oktober 1943 fortsatte i arbejdet med de illegale ruter, risikerede at blive arresteret, fængslet og deporteret. Flere måtte da også senere selv flygte til Sverige. Men danskere blev ikke deporteret til kz-lejre alene for deres hjælp til jøder på flugt.

Som omtalt befandt der sig 1.500 tyske politisoldater i Danmark den 1. oktober 1943. Men den tilgængelige tyske politistyrke blev ikke sat ind over for jødernes flugt efter aktionen den 1. oktober 1943.²⁶ Værnemagten forholdt sig – trods ordre om at bistå politiet – overvejende passivt. I det tyske hovedkvarter i København var forfølgelsen af de flygtende jøder overladt til en lille gruppe mænd i det tyske sikkerhedspolitis afdeling IV-B-4, som havde Jødespørgsmålet som sagsområde. De var helt afhængige af danske stikkere. En stor del af anholdelserne efter aktionsnatten den 1. oktober – omkring halvdelen af de samlet 197 – skete i kraft af én særligt nidkær Gestapo-chef, Hans Juhl i Helsingør. Alene ved den berygtede razzia i Gilleleje den 6. oktober, hvor en stor gruppe jøder blev arresteret bl.a. på loftet i Gilleleje kirke, blev ca. 50 senere deporteret.²⁷

Resten blev ofte pågrebet ved et tilfælde. Som i Gilleleje gik det galt, når for mange mennesker var samlet et sted. Gilleleje Havn var midt på dagen den 6. oktober pakket med mennesker med bagage,

Gilleleje Kirke, 2010. Den 6. oktober 1943 blev over 100 mennesker arresteret ved én razzia i Gilleleje. Langt de fleste havde gemt sig på loftet i kirken. Foto: Ole Akhøj (Dansk Jødisk Museum).

og det danske kystpoliti afspærrede havnen. Illegal udrejse var forbudt efter dansk lov. Det var alt for åbenlyst, hvad det var, der foregik. En anden berygtet historie fra flugtens dage er en episode i Taarbæk den 9. oktober, hvor en ung flygtningehjælper blev dræbt af et varselsskud. Ved den lejlighed blev 13 personer anholdt, hvoraf fem efterfølgende blev deporteret til Theresienstadt. Men vidneudsagn fra retsopgøret efter 1945 fortæller, at der var temmelig mange mennesker til stede og tegner billedet af livlig aktivitet på havnen sent på aftenen. Skønt den militære undtagelsestilstand og udgangsforbud, som blev indført den 29. august, var ophævet den 6. oktober, var der fortsat forbud mod fritidssejls og uvedkommende færdsel på havnene. Opløbet var meget lidt diskret. Og en stikker ringede til Gestapo.²⁸

De danske jøders flugt til Sverige blev muliggjort af en række faktorer. De mange mennesker, som ville hjælpe, Sveriges villighed til at modtage flygtningene og en betydelig sum penge. Den grundlæggende forudsætning er imidlertid, at de tyske myndigheder i Danmark nærede modvilje mod en aktion, og de begrænsede ressourcer, der blev afsat til forfølgelsen i dagene og ugerne efter aktionen. Når lokale myndigheder nægtede at assistere tyskerne, måtte tyskerne opgive den systematiske arrestation, som var planen. Det var tilfældet i Bulgarien, hvor regeringen – trods et massivt tysk pres – nægtede at lade landsmænd deportere. Derimod holdt man ikke hånden over jøder i de bulgarskbesatte dele af Grækenland, hvor 11.000 græske og makedonske jøder blev deporteret og myrdet i udryddelseslejren Treblinka.²⁹ Det ændrer imidlertid ikke ved, at det er en overset bedrift, at det lykkedes at redde over 51.000 bulgarske jøder under Holocaust. Bulgarien var Tysklands allierede. Det var Danmark ikke, og landet havde i oktober 1943 ingen regering. Men det danske embedsapparat fortsatte med at arbejde – og samarbejde – og dagen efter aktionen mod jøderne gik danske myndigheder i gang med at afbøde aktionens virkninger.

Historien om de jødiske familiers efterladte ejendom, lejligheder, forretninger og ejendele i Danmark understreger endnu engang, at Danmark er et særtilfælde under Holocaust. Den 2. oktober 1943 modtog Københavns Kommune en udsædvanlig henvendelse fra Socialministeriet. Ministeriet anmodede kommunen om at varetage omsorgen for de flygtende jøders efterladte ejendele. Det blev den kommunale enhed, *Socialtjenesten*, som fik opgaven. Socialtjenesten var egentlig oprettet

i foråret 1943 med det formål at varetage indkvartering og forplejning af personer, hvis boliger blev ødelagt eller måtte rømmes midlertidigt pga. krigsmæssige begivenheder, dvs. først og fremmest luftangreb. Endvidere udarbejdede man her katastrofeplaner for masseevakueringer, vandforsyning og bespisning.³⁰ I oktober 1943 blev opgaven nu udvidet til at omfatte efterladte ejendele og boliger. I alt behandlede Socialtjenesten 1.970 henvendelser om tomme lejligheder eller mistænkelige forhold rundt omkring i byen. Når Socialtjenesten modtog en anmeldelse, tog man ud på bopælen, besigtigede forholdene og foretog en fuldstændig registrering af indbo. Hvis det var muligt at bevare lejligheden, betalte Socialtjenesten huslejen resten af besættelsen. Var lejligheden allerede genudlejet eller talte forhold for, at den blev fremlejet – hvis huslejen fx var høj – pakkede man alle ejendele og møbler i kasser og opbevarede dem i særlige lagerhuse. Man indgik kontrakter om værgemål for ejendele og forretninger med naboer, slægtninge og ansatte og afværgede tyveri og rapseri. I alt betalte Socialtjenesten husleje og alle øvrige omkostninger ved 97 lejligheder, mens 350 bohaver blev opbevaret gennem kommunen. De samlede omkostninger ved Socialtjenestens omsorg for efterladte boliger og ejendele løb op i 150.000 kr.³¹ Socialtjenestens arbejde er enestående. Under tysk besættelse lykkedes det en offentlig dansk myndighed at passe på jøders efterladte ejendom. Ikke blot var rationalet bag Socialtjenestens virke netop, at jøderne skulle have et hjem at vende tilbage til! Det ikke mindre påfaldende er, at de tyske myndigheder tilsyneladende havde et vist kendskab til arbejdet. Det var fx her, det tyske sikkerhedspoliti henvendte sig, da man ønskede at returnere de nøgler, som var blevet udleveret af viceværter og portnere under aktionen den 1. oktober, og som var indsamlet blandt de deporterede i Theresienstadt.³² De lejligheder, som Socialtjenesten besigtigede, var kun i meget få tilfælde blevet vandaliseret af det tyske politi. De tyverier, som Socialtjenesten kunne konstatere, var efter alt at dømme udført af andre danskere. En rapport den 3. oktober 1943 skilte sig dog ud fra alle de andre:

Den 3. oktober 1943 var Socialtjenesten blevet alarmeret til synagogen i Krystalgade 12. Den havde af tyskerne været benyttet til opsamlingssted under jøderazziaen og bar stadig præg deraf, idet de hvide bedesjaler var slængt hen over stolesæderne, og forskellige bønnebøger var spredt

ud over gulvet. I højsædet flød gulvet med nedtrampede cigaretstumper, og forstanderskabets høje hatte, der ellers blev opbevaret i et skab i forhallen, havde været benyttet som fodbolde og var sparket ud over gulvet og ind under bænkeraderne. Socialtjenesten fjernede derefter, hvad man skønnede havde værdi, en del toraruller, forskellige sølvgenstande og nogle bøger. Disse effekter blev tillige med nogle kasser med effekter fra Mosaik Troessamfunds Museum i Ny Kongensgade 6 ved bistand af Bymuseet opbevaret i krypten under en af Københavns gamle kirker. Herfra blev de efter kapitulationen udleveret til repræsentanten for Mosaik Troessamfund.³³

Sommerhuse ved Smidstrup Strand, 2010. Af frygt for stikkere flyttede "Lyngby-gruppen" sejladserne til Smidstrup vest for Gilleleje. Stedet er ideelt, fordi området også dengang havde mange sommerhuse, hvor flygtningene kunne gemme sig, mens de ventede på sejlads. Foto: Ole Akhøj (Dansk Jødisk Museum).